

РОЗДІЛ 11 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ СУТНОСТІ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

PHILOSOPHICAL AND LEGAL MEASUREMENT OF THE SATISFACTION OF THE PRINCIPLE OF THE RIGHT OF LAW IN MODERN SOCIETY

Олійник У.М., к.ю.н.,
в. о. доцента кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницький університет управління та права
імені Леоніда Юзькова

Стаття присвячена аналізу однієї з актуальних проблем філософії права щодо реалізації принципу верховенства права в національному законодавстві. Його значення для розвитку сучасного суспільства є визначальним, адже він указує на пріоритетність прав і свобод, визнання людини найвищою соціальною цінністю, що й має правове закріплення в ст. 8 Конституції України. У нашій державі створено всі сприятливі умови для впровадження цього принципу в чинне національне законодавство, але, на жаль, відсутнє будь-яке комплексне дослідження, яке б розкривало його аксіологічну сутність, що призводить до неповного розкриття, розуміння, тлумачення значення верховенства права.

Філософсько-правовий підхід до пізнання сутності принципу верховенства права має великі перспективи, тому що він торкається різних проявів людської свідомості й охоплює різні боки буття (пізнання) верховенства права, а саме: екзистенційний, феноменологічний, онтологічний тощо. Отже, аналіз принципу верховенства права саме з погляду філософсько-правового підходу дає нам змогу чітко зрозуміти, що процес його зародження, розвитку і становлення повинен розглядатися в тісному зв'язку з верховенством закону, з міжнародними світовими правовими системами.

Ключові слова: принцип верховенства права, суспільство, система законодавства, правова система, верховенство закону, світова спільнота, антропологізація, Конституція України, філософсько-правовий підхід, аксіологічна сутність.

Статья посвящена анализу одной из актуальных проблем философии права по реализации принципа верховенства права в национальном законодательстве. Его значение для развития современного общества является определяющим, ведь он указывает на приоритетность прав и свобод, признание человека высшей социальной ценностью, что и имеет правовое закрепление в ст. 8 Конституции Украины. В нашем государстве созданы все благоприятные условия для внедрения этого принципа в действующее национальное законодательство, но, к сожалению, отсутствует любое комплексное исследование, которое бы раскрывало его аксиологическую сущность, что приводит к неполному раскрытию, пониманию, толкованию значения верховенства права.

Философско-правовой подход к познанию сущности принципа верховенства права имеет большие перспективы, так как он касается различных проявлений человеческого сознания и охватывает различные стороны бытия (познания) верховенства права, а именно: экзистенциальную, феноменологическую, онтологическую и тому подобное. Итак, анализ принципа верховенства права именно с точки зрения философско-правового подхода позволяет нам четко понять, что процесс его зарождения, развития и становления должен рассматриваться в тесной связи с верховенством закона, с международными мировыми правовыми системами.

Ключевые слова: принцип верховенства права, общество, система законодательства, правовая система, верховенство закона, мировое сообщество, антропологизация, Конституция Украины, философско-правовой подход, аксиологическая сущность.

The article is devoted to the analysis of one of the actual problems of the philosophy of law in implementing the principle of the rule of law in national legislation. Its significance for the development of modern society is decisive, because it points to the priority of rights and freedoms, the recognition of a person with the highest social value, and why it has legal consolidation in Art. 8 of the Constitution of Ukraine. All the favorable conditions for the implementation of this principle are created in our state in the existing national legislation, but unfortunately, there is no comprehensive study that would reveal its axiological essence, which leads to incomplete disclosure, understanding, interpretation of the value of the rule of law.

The philosophical and legal approach to knowing the essence of the principle of the rule of law has great prospects, because it touches on various manifestations of human consciousness and covers various aspects of being (knowledge) of the rule of law, namely: existential, phenomenological, ontological, etc. Thus, the analysis of the rule of law principle from the point of view of the philosophical and legal approach allows us to clearly understand that the process of its origin, development and formation should be considered in close connection with the rule of law, with international world legal systems.

The principle of the rule of law is organically linked with society, since the development of one directly affects the development of another. The rule of law is an element of the life of society, its first principle. The principle of the rule of law is reflected not only in the national but also in foreign law, since it is the main principle in the constitutional law on which the whole legal system is based. In the process of gradual and long-term development, the investigated principle undergone certain transformations, expanded its field of activity, that is, the rule of law is used and implemented not only by national authorities, but also by leading European regional organizations.

Key words: principle of rule of law, society, system of legislation, legal system, rule of law, world community, anthropologization, Constitution of Ukraine, philosophical and legal approach, axiological essence.

Стрімкий розвиток суспільних відносин, поява нових функцій держави, нововведення в чинному законодавстві, поглиблення міжнародного співробітництва сприяють змінам у розумінні принципу верховенства права, актуалізуючи його антропологізацію та аксіологізацію. Здебільшого значення цього принципу розкривається в загальнотеоретичних і юридичних галузевих науках, однак, ураховуючи сьогод-

нішні глобалізаційні процеси, не можна не розкрити окремі філософсько-правові проблемні питання, пов'язані з ним.

Метою статті є розкриття філософсько-правової сутності принципу верховенства права, його значення в національній і світових правових системах.

Згідно з визначенням Генерального секретаря ООН, верховенство права зумовлює необхідність того, щоб про-

цесуальні дії, діяльність установ та основні норми права відповідали концепції прав людини, включаючи основні принципи рівності, відповідальності й справедливості в справі захисту й охорони прав людини. У суспільствах неможливо забезпечити верховенство права, якщо не забезпечений захист прав людини, і, навпаки, захист прав людини не може бути забезпечений у суспільствах без ефективного верховенства права. Верховенство права – це механізм здійснення прав людини, що сприяє втіленню принципу прав людини в життя [1].

Як зазначає К. Горобець, із погляду філософії права принцип верховенства права є одним із головних надбань європейської цивілізації, яка стала основою функціонування багатьох національних правових систем сучасності. Сьогодні складно знайти філософсько-правове дослідження, яке б не зверталось до проблематики верховенства права. Верховенство права є не тільки способом осмислення права в усіх його виявах, а й важливим, якщо не ключовим, складником його функціонування [2].

Наявний сьогодні плюралізм підходів до розуміння принципу верховенства права так і не розкриває всю його сутність. Одні вважають, що верховенство права передбачає захист людських прав, інші – що воно є суто формальним і вказує на формальні вимоги: чіткість, зрозумілість та однаковість застосування положень закону до всіх учасників правовідносин. Незважаючи на різні погляди, під верховенством права більшість розуміють поняття «благо», якого прагнуть дотримуватися й ним керуватися, розуміючи його зміст по-різному. Можна сказати, що принцип верховенства права є своєрідним ідеалом, якого прагнуть досягти, проте згоди щодо його точного значення немає [3, с. 10–11].

Проте, незважаючи на відсутність єдиного тлумачення принципу верховенства права, протягом тривалого часу він залишається головним складником міжнародних актів особливо у сфері здійснення прав і свобод людини. Усе частіше цей принцип відображається в конституціях держав і різноманітних законах, його широко застосовують міжнародні та національні суди [4, с. 148]. Наприклад, у Конституції України в статті 8 закріплено: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права», а вже в Статуті Ради Європи в статті 3 зафіксовано: «Кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права» [5, с. 26].

Розкриваючи сутність принципу верховенства права, варто з'ясувати, що таке право. За визначенням М. Козюбри, під правом можна розглядати свободу, справедливість, рівність, гуманізм, правила поведінки, певні інтереси, правовідносини, почуття (емоції), вимоги суб'єктів права тощо. Відповідно до позитивістської концепції, правом є конкретні моделі юридичних норм із їх суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, які формують законодавство. Згідно з природно-правовою концепцією, право існує на рівні відповідних ідеалів, принципів, причому загальнолюдських і загальноцивілізаційних, у тому числі на рівні ідей гуманізму, свободи, рівності та справедливості. Соціологічна концепція права розглядає його як рівень реального життя суспільства, рівень правовідносин, певну побудову суспільних відносин, яка захищається державою завдяки системі правовідносин [6, с. 7].

На думку позитивістів, права виступає як система норм, закріплених у законах та інших нормативних актах, а держава є єдиним і виключним джерелом права. Влада, яка сама встановлює «право» через прийняття законів, не є обмеженою таким правом. Такий підхід не дає змоги вийти за межі ототожнення права і закону, включаючи тотожність верховенства права і верховенства закону, та позбавляє підстав ставити питання про правовий і неправовий закон, про різницю між верховенством права й верховенством закону. Фактично принцип верховенства права ототожнюється з принципом верховенства держав-

ної влади, яка приймає відповідні закони [7, с. 97]. Тобто позитивісти бачили в праві нормативного регулятора суспільних відносин.

Позитивісти наполягали на тому, що принцип верховенства права є сумісним із законом, який має несправедливий або суперечливий зміст, оскільки є тільки застереження щодо дотримання процедури видання законів і збереження їх форми. «Концепція формальної справедливості в позитивізмі не містить ніяких критеріїв оцінки того, чи є чинні норми справедливими. Позитивне право – безоціночне» [8, с. 27]. Звідси принцип верховенства права, згідно з позитивістським підходом, ототожнюється з принципом верховенства закону та передбачає дотримання виключно формальних вимог законів.

Іншої точки зору дотримувалися представники теорії природного права, наголошуючи, що право посідає вище місце відносно закону. Право втілює загальновищезнані ідеї та принципи справедливості, гуманізму, рівності, свободи, ідеї (норми) моралі, природні й невідчужувані права людини, набуває свого верховенства через утвердження прав людини, гарантування їх реалізації та закріплення в законодавстві держави. Цей підхід дає можливість визначити критерії відповідності закону праву й відокремити правовий і неправовий закони. Закон та інші нормативно-правові акти є безпосередніми регуляторами суспільних відносин і мають ознаки нормативності, формальної визначеності, загальнообов'язковості тощо, але тільки за умови, що вони відповідають ідеям моралі, принципам права, невідчужуваним правам людини, соціальній справедливості й іншим загальнолюдським цінностям. Категорія верховенства ставить право в панівне становище відносно державної влади в межах відповідності принципам права, природним правам людини, ідеям свободи і справедливості [7, с. 97]. Прихильники природного права визначають, що істинне право ґрунтується на об'єктивній природі: природі Бога, природі речей, природі людини, воно втілює засади розумності, справедливості, добра, свободи, рівності, моралі, гідності, саме на них ґрунтується сучасне розуміння верховенства права.

Звідси принцип верховенства права передбачає можливість виходу за межі формальної законності, інакше поняття верховенства права позбавлене будь-якого матеріального змісту, будь-які держави незалежно від форми правління будуть уважатися такими, що застосовують принцип верховенства права. Верховенство права не заперечує принцип законності, а розвиває його від формальних вимог «дотримання закону» до «надпозитивних» вимог змісту права [9, с. 27].

У сучасній філософії права все більшого поширення набуває ідея верховенства права як верховенства природних прав і свобод людини, що саме вони визначають зміст і спрямованість розуміння верховенства права як доктрини, принципу, ідеалу [10, с. 5]. Це розуміння права є не досить вдалим, оскільки, за таким твердженням, право має утворюватися поза законотворчим процесом і діяльністю органів державної влади.

Отже, верховенство права нерозривно пов'язане з верховенством закону, чим тяжіє до позитивістської концепції. Так, у верховенстві закону система позитивного права, на відміну від природного права, має чітку ієрархічну структуру, коли вища юридична сила належить Конституції України як Основному Закону держави, а всі інші закони та нормативно-правові акти приймаються з урахуванням її положень і не повинні їй суперечити. Проте, як зазначає К. Горобець, простір концептуальної ідеї верховенства права є значно ширшим і навряд чи його можна звести до системи юридичних норм, навіть найбільш важливих для існування права. Верховенство права функціонує та реалізується не тільки в межах позитивного права, а й поза ними, тобто застосовується для побудови й розвитку ціннісної правової реальності [2].

Особливість верховенства права як правової цінності полягає в тому, що воно належить не до сфери його власної цінності, а інструментальної, в рамках якої воно є феноменом, покликаним інтегрувати нормативні та ціннісні компоненти правової реальності, забезпечити їх співіснування й гармонійну взаємодію. Така інструментальна цінність верховенства права має місце оскільки, з одного боку, воно знаходить своє формальне вираження в позитивному складникові права як принцип верховенства закону, а з іншого боку, посилюється ціннісними основами права у вигляді правових цінностей справедливості, рівності, свободи, правової норми, конституції, людської гідності тощо [2]. Тому верховенство права є однією з основних правових цінностей.

Із 2008 року в рамках Організації Об'єднаних Націй (ООН) активно триває робота щодо вдосконалення розуміння принципу верховенства права. Аналізуючи діяльність ООН, можна виокремити декілька основних її напрямів у формуванні принципу верховенства права на рівні міжнародного права. Основним серед них є кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права, здійснення й дотримання міжнародно-правових зобов'язань, що впливають із договорів, і міжнародного звичаєвого права. Основною метою створення ООН і міжнародного права загалом був і залишається захист прав людини. Саме тому безпосередній і дієвий захист прав людини є безумовним складником принципу верховенства права на рівні міжнародного права. Сьогодні існує дієва система взаємозв'язків міжнародного та національного права через принцип верховенства права:

- принцип верховенства права визнається й гарантується на національному рівні;
- держава визнає верховенство міжнародного права над правом національним;
- міжнародне право акумулює досягнення національного права, вдосконалює та поширює його використовуючи принцип верховенства міжнародного права над національним. Отже, обидві системи (національна й міжнародна), використовуючи принцип верховенства права, продовжують не тільки існувати, а й розвиватися, взаємодоповнюючи одна одну [11, с. 645–646].

Принцип верховенства права на тепер є основним рушійним чинником розвитку нашого суспільства, оскільки пройшов тривалий шлях розвитку і становлення – від ідеї до основоположного цілісного складника сучасних правових систем. Таке перетворення, вдосконалення принципу верховенства права зумовило його основоположне значення для міжнародної правової системи, у якій принцип верховенства права на рівні міжнародних відносин має стати основним чинником розвитку сучасного суспільства.

Міжнародне верховенство права має право на існування за умови дотримання правил, які не залежать від волі окремих суб'єктів міжнародного права. Згідно з міжнародним верховенством права, право як ефективний регулятор суспільних відносин має бути повновладним, тобто люди повинні усвідомлювати його вагомість і відповідальність перед ним. Верховенство права визначає критерії легітимності, яким мають відповідати норми міжнародного права, а також регульовані ними суспільні відносини. Отже, міжнародні норми, що порушують людську гідність, ідеї свободи, рівності, справедливості, моралі не можуть уважатися правовими, навіть якщо вони відповідають формальним вимогам.

У рішеннях Європейського суду з прав людини вказується, що верховенство права є концепцією, властивою всім статтям Європейської конвенції. У рішеннях Суду (практиці) поняття верховенства права постійно вдосконалюється, змінюється відповідно до життєвих обставин.

Поняття «верховенство права» в рамках Європи є широким і включає багато елементів, складників, охо-

плених ним. Старший судовий лорд Великобританії Том Бінгем до істотних елементів верховенства права включав: 1) доступність закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким і передбачуваним); 2) питання юридичних прав і юридичної відповідальності мають бути вирішені на основі правозастосування, а не на підставі вільного розсуду; 3) рівність перед законом; 4) влада має здійснюватися добросовісно у правомірний, справедливий і розумний спосіб, без перевищення меж наданих повноважень; 5) фундаментальні права людини мають бути належним чином захищені; 6) мають бути забезпечені засоби для вирішення судових спорів без зайвих витрат чи невинуватих затримок; 7) справедливий суд; 8) дотримання державою своїх зобов'язань у рамках міжнародного права, які походять із договору, звичаю чи ustalеної практики, що регулюють поведінку держав, а також тих, що обумовлені національним правом. Щодо вітчизняної правової системи, то, як зазначає К. Ісмаїлов, право сучасної України переживає період входження в міжнародний правовий простір. З огляду на це, своєї актуальності набуває потреба відповідності українського права нормам і принципам права міжнародного [12, с. 71].

Розвиток правової системи України відбувається в умовах реалізації її курсу на євроінтеграцію. Однією з основних тенденцій розвитку вітчизняного права є його глобалізація, пов'язана, зокрема, з посиленням зовнішнього впливу на розвиток національної правової системи. Україна враховує у своєму законодавстві міжнародні стандарти захисту прав людини. Приєднання нашої держави до Європейської конвенції про захист прав і свобод людини, визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини обов'язковою з питань тлумачення й застосування Конвенції та протоколів до неї, врахування висновків Венеційської комісії з питань верховенства права під час формування норм права, декларацій Генеральної асамблеї ООН щодо зміцнення верховенства права на національному та міжнародному рівнях ставить перед українською державою завдання подальшого вдосконалення вітчизняного законодавства з дотриманням міжнародного принципу верховенства права.

Динамізм сучасних економічних, політичних і соціально-культурних потреб України зумовлює нові завдання розвитку правового регулювання відповідних суспільних відносин. Основним соціально-правовим орієнтиром у цьому напрямі має слугувати оновлена Конституція України, в якій закріплюються прогресивні цілі, до яких прагне наше суспільство. Ці цілі серед іншого визначають майбутній державно-правовий розвиток суспільства та напрями модернізації вітчизняного права. Важливим напрямом національного правотворення є гармонізація вітчизняних правових приписів з нормами європейського та міжнародного права [13, с. 22].

Це підтверджується, зокрема, Конституцією України, у статті 8 якої зазначено, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права. А вже в Рішенні Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 констатовано, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Українська державність сьогодні тільки стає на шлях законодавчого осмислення й удосконалення механізмів правового регулювання з урахуванням міжнародних стандартів і принципів, зокрема принципу верховенства права.

Однак, як зазначає В. Семиноженко, таке регулювання в будь-якому випадку має передбачати такі імперативи:

1) права і свободи людини є не окремою частиною законодавства, а ціннісним складником, що зумовлює загальний напрям розвитку нормативно-правової системи. Отже, не повинно існувати жодного закону, вільного від цензу прав і свобод людини, і кожний законопроект, що приймається, підлягає перевірці на їх дотримання;

2) захист прав і свобод людини має бути максимально поширеним, належати до компетенції як влади, так і громадських об'єднань, правозахисних організацій, політичних партій;

3) дотримання прав і свобод людини є частиною високої правової культури й суспільної свободи. Правова держава не сумісна з тлумаченням прав людини як категорії належного, а не дійсного, як нездійсненої цілі, а не природних надбань кожної людини [14].

Отже, постійний стрімкий розвиток сучасного суспільства, зміни в ньому, трансформації, міжнародна співпраця сприяють модернізації й принципу верховенства права, аксіологічна сутність якого зводиться до того, що все нове національне законодавство має створюватися, враховувати міжнародні принципи і стандарти, ґрунтуватися на міжнародних принципах і стандартах, які визнані світовою спільнотою; на державному рівні права людини повинні визнаватися найвищою соціальною цінністю, одним із основних пріоритетів, що визначають зміст і напрями діяльності держави; дотримання міжнародних конвенцій, договорів, декларацій, висновків, рішень Європейського суду щодо прав і свобод людини має сприяти усвідомленню глибинного змісту прав людини. Верховенство права – не просто абстрактна категорія, основні засади, що регулюють суспільні відносини, а й складник самого права, законотворчої діяльності, цілісного суспільства, в межах якого воно діє, функціонує та розвивається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рада Безпеки ООН. Доповідь Генерального секретаря: Панування права і правосуддя перехідного періоду в конфліктних і постконфліктних суспільствах. S/2004/616, пункт 6. URL: <http://www.undocs.org/ru/S/2004/616>.
2. Горобець К. Осмислюючи міжнародне верховенство права. URL: http://www.academia.edu/222624/Осмислюючи_міжнародне_верховенствотправа.
3. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенка. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 208 с.
4. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків, 2008. Т. 1. 726 с.
5. Статут Ради Європи від 05.05.1949 р. *Офіційний вісник України*. 2004. № 26. С. 215–223.
6. Принцип верховенства права має нерозривно пов'язуватись із основними невідчужуваними правами людини, в яких матеріалізується ідея справедливості. Інтерв'ю з Миколою Козюброю / Верховенство права. *Законодавчий бюлетень*. Київ, 2005. С. 5–12.
7. Куян І.А. Категорія «Верховенство» у визначенні ролі права і державного суверенітету в контексті питань право розуміння. *Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики: науково-практичний юридичний журнал*. Вип. 2. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. С. 95–98.
8. Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01. Одеса, 2007. 35 с.
9. Петришин О.В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 24–35.
10. Святоцький О.Д. Верховенство права: проблеми теорії та юридичної практики. *Право України*. 2010. № 3. С. 4–5.
11. Мірошниченко О.А. Принцип верховенства права у міжнародному публічному праві. *Філософія права*. 2012. № 1. С. 644–647.
12. Ісмайлов К.Ю. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на систему джерел права України. *Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки»*: збірник наукових праць. Вип. 51. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. С. 71–76.
13. Нагребельний В.П. Прогнозування і моделювання в правотворенні та правозастосуванні. *Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики: науково-практичний юридичний журнал*. Вип. 2. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. С. 21–26.
14. Семиноженко В. Загальна декларація прав людини. Персональний сайт В. Семиноженко. URL: <http://www.semynozhenko.net/events/485/>.